

Molnár Lehel

Az unitárius püspöki vizitáció rendszere a kora újkorban

Molnár Lehel, a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának a vezetője 2020. november 27-én a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar (SZTE BTK) Irodalomtudományi Doktori Iskola keretében online megvédte *Az unitárius püspöki vizitáció rendszere a kora újkorban* című doktori értekezését.

Az értekezést prof. dr. Balázs Mihály professor emeritus elnök (SZTE BTK), dr. Molnár Dávid egyetemi adjunktus (SZTE BTK), dr. Szabadi István igazgató (Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen), dr. Font Zsuzsanna ny. egyetemi docens (SZTE BTK), dr. Szabó András Péter tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) summa cum laude minősítéssel értékelte.

Az értekezés témavezetője dr. Latzkovits Miklós egyetemi docens (SZTE BTK) volt.

Az alábbiakban a doktori dolgozat téziseit adjuk közre.

I. Bevezetés

1995-ben unitárius teológiai tanulmányaim befejezése után, a segédlelkészi kinevezésem mellett a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának a vezetését is rám bízta az akkori püspök, dr. Erdő János. Korábban csak kutatóként jártam ebbe a levéltárba, miután azonban elkezdtem a rendezési és feldolgozó levéltárosi munkát, szembesültem azzal a ténnyel, hogy az évszázadok történelmi viharainak pusztításai, valamint a 20. századi kommunista diktatúra államosító önkénye ellenére is milyen rendkívül gazdag és értékes anyagot őrzött meg ez a kis intézmény a 16. századtól kezdve napjainkig.

Az unitárius egyház utolsó szakképzett levéltárosa 1908-tól 1918-ig Kelemen Lajos volt, de ő nem annyira a levéltár rendezéséről, mint inkább a források összegyűjtéséről, elemzéséről és közzétételéről volt híres. Ezért is mondta Jakó Zsigmond professzor Kelemen Lajosról, nagy elődjéről, hogy az ő egyetlen rendező elve a hihetetlen memóriája volt.

Kelemen Lajos még az első világháború előtt meghatározta az unitárius egyháztörténet-írás irányát, és célul tűzte ki a kezelése alatt álló unitárius források közzétételét is, de aztán személyes sértődöttség miatt felhagyott ezzel a tervével, később pedig a cenzúrázó román hatalom nem tette lehetővé a nagyobb munkák megjelentetését. Ennélfogva az unitárius levéltárban őrzött dokumentumok jórészt ismeretlenek maradtak a kutatók előtt, és a szakirodalomban mindegyre visszatérnek még a 21. század első évtizedében is azok a sztereotip megfogalmazások, miszerint az unitáriusoknak jelenleg a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban őrzött kéziratok kivül nemigen vannak régi dokumentumai, a vizitációt sem gyakorolták, tehát ilyen jellegű jegyzőkönyvek sincsenek, stb.

Ezt a hiátust volt hivatott pótolni és a Kelemen Lajos-i örökséget továbbvinni a 2001-ben Kovács Sándorral együtt útjára indított *A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai* című sorozat, amelynek keretében 2018-ig kilenc kötetet jelentettünk meg, köztük a Kénosi–Uzoni–Kozma-féle *Az erdélyi unitárius egyház története* háromkötetes monumentális művet.

Mindemellett személyes elköteleződésem is az volt, hogy az unitárius levéltárt bekapcsoljam a tudományos kutatás vérkeringésébe, élővé tegyem azt, és ne csupán rendezem a levéltári anyagot, hanem e felekezet egyháztörténetének eddig ismeretlen részleteit is feltárjam, publikáljam, feltárhatóvá, publikálhatóvá tegyem. Ezzel párhuzamosan szeretném az unitárius identitástudatban mélyen gyökerező mitizált vagy topikussá vált megállapításokat újabb forrásokra támaszkodva felülvizsgálni, hogy árnyaltabb és objektívebb képet kapjunk az egész egyház intézményrendszeréről, valamint történetéről.

A Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán működő Irodalomtudományi Doktori Iskola nagyszerű lehetőséget biztosított arra, hogy kutatásaim középpontjába a szakma előtt szintén kevésbé ismert unitárius egyház kora újkori püspöki vizitációs rendszerét állítsam. Tettem mindezt azért, mert a levéltárban az 1990-es évek közepétől megkezdett folyamatos rendezési munka során előkerültek azok a korábban eltűntnek vélt püspöki és esperesi egyházlátogatási, más néven vizitációs jegyzőkönyvek, amelyeknek feldolgozása betekintést nyújt a 17. század második felétől kezdődően az egyház anyagi, erkölcsi életébe, bíraskodási rendszerébe és gyakorlatába.

Az évszázadokat átfogó, több kötetet kitevő unitárius vizitációs jegyzőkönyvek közül az első, amelyik felöleli egy adott kor valamennyi egyházközségének a meglátogatását, Homoródalmási Gergely Mihály püspök nevéhez fűződik. Az egyházfő 1692–1725 között végigjárta a Háromszéki Egyházkör gyülekezeteit is, amelyek Bethlen Gábor fejedelem óta több mint hetven éven keresztül a református szuperintendens joghatósága alá tartoztak, és csak az Erdélyi Fejedelemség megszűnése után kerültek vissza az unitáriusok felügyelete alá. Almási püspök vizitációja során keletkezett terjedelmes jegyzőkönyvet a dolgozat függeléként tettük közzé.

II. A dolgozat témája és vizsgálati módszere

Értekezésemben elsősorban ennek a több évtizedig tartó egyházlátogatásnak a történeti hátterét próbáltam feltárni. Kíváncsi voltam arra, hogy mik voltak azok az egyházpolitikai mozgatórugók, amelyek lehetővé tették, hogy Keserői Dajka János református püspök a háromszéki unitáriusokat a saját joghatósága alá hajtsa. Megvizsgáltam azt a topikussá vált hagyományt is, miszerint az erdélyi reformációt követően a 17. század elejéig a háromszéki protestáns gyülekezetek tulajdonképpen mind unitáriusok voltak, és csak Keserői 1619-es térítő fellépésének köszönhetően váltak reformátusokká.

Kutatásaim során és a dolgozat megírásának legnagyobb részében a kvalitatív módszert alkalmaztam, de ezt kiegészítettem kvantitatív vizsgálattal is. A püspöki vizitáció apostoli korig visszanyúló hagyományait a nemzetközi és hazai, magyarországi és erdélyi szakirodalom felhasználásával kvalitatív módszerrel vizsgáltam meg, hogy mélységében és árnyaltabban megértsem a katolikus és a protestáns, ezen belül az unitárius egyházlátogatás közti hasonlóságokat, valamint különbségeket. A problémafelvetések során tüzetes elemzés tárgyát képezte az az 1630-ból való tanúvallatási dokumentum is, amelynek segítségével sikerült tisztáznom, hogy Háromszéken a 16–17. század fordulóján tulajdonképpen hány unitárius gyülekezet volt. Az események leírását pedig történelmi kontextusba helyezve tárgyaltam.

Kvantitatív módszerrel vizsgáltam a dolgozat függeléként közölt vizitációs jegyzőkönyv jelentéktelennek tűnő, de annál fontosabb népesedési adatait, összevetve több hasonló jellegű korabeli demográfiai forrással, amelyek közül kiemelt helyet foglal el az egész unitárius egyházra kiterjedő családfők és özvegyek szerinti 1766-os összeírás.

III. A dolgozat szerkezete

Az értekezés tíz fejezetből áll, amelynek két utolsó fejezete egy-egy esettanulmányt tartalmaz. A két tanulmányt a dolgozat függelékében található, 1692–1737 között keletkezett püspöki vizitációs jegyzőkönyv felhasználásával készítettem el.

Az első fejezetben az egyházi vagy *canonica visitatio* nemzetközi, valamint magyarországi és erdélyi kutatástörténetét tekintetem át. Ennek mentén megállapíthattam, hogy míg Európában ezen források kutatása nagy múlttal rendelkezik, addig magyar nyelvterületen némi késéssel csak a 19. század második felében kezdték hasznosítani a hasonló jellegű dokumentumokat. Elsősorban a katolikusok jártak élen ebben a munkában, és az 1920-as években Szekfű Gyula adott nagyobb lendületet a kutatásnak. Sajnos 1948 után, a magyar kommunista állami berendezkedést követően szinte teljesen megszakadtak az egyháztörténeti források kiadásai. Az 1989-es rendszerváltással szerveződtek újjá a különböző kutatóműhelyek, és ennek eredményeképpen ismételen lendületet kapott az egyházlátogatási dokumentumok kutatása is. A magyarországi protestáns, azaz református és evangélikus egyház esetében is ugyanez volt a helyzet.

Erdélyben a magyar történelmi egyházak vizitációs jegyzőkönyveinek feltárása, publikálása a magyarországi hasonló kutatásokhoz képest alig számottevő. Nem föltétlen amiatt, mert nincsenek ilyen dokumentumok a megmaradt egyházi gyűjteményekben, levéltárakban, hanem elsősorban azért, mert a román cenzúrázó hatalom nem tette lehetővé azok megjelentetését. Az 1989. decemberi „forradalom” után kiadott kötetek bizonyítják, hogy itt is elkezdődtek a lemaradást pótló alapkutatások, és azóta is szüntelenül folyik a munka. Unitárius részről elsősorban Kelemen Lajos hasznosította a vizitációs jegyzőkönyveket, de a levéltárban található többkötetes gyűjteményből még egy sem jelent meg nyomtatásban.

A második fejezetben tárgyaltam a protestantizmus térhódítása utáni Tridentinummal (1545–1563) megújuló katolikus egyház vizitációs rendelkezéseit. A tridentinumi zsinat ekkor az egyházmegyék fegyelmezésének, valamint rendszabályozásának eszközeit a püspökök kezébe adta, és így a zsinati reformok végrehajtásának leghatékonyabb intézménye a püspöki vizitáció lett. Röviden érintettem a magyarországi és hódoltsági vizitációt és azok fajtáit. Ezt követően pedig a konfesszionalizmus és az európai protestáns, lutheri, kálvini egyházak vizitációjával foglalkoztam.

A harmadik fejezetben az erdélyi protestánsok konfesszionalizálódási folyamatáról beszéltem, majd a különböző felekezetek egyházlátogatási gyakorlatát

párhuzamba állítottam az erdélyi unitáriusok vizitációs rendszerével, és azt kívántam megvizsgálni, hogy milyen egyházépítő és egyházpolitikai stratégia mentén vált fontossá számukra is ennek az intézménynek a megszervezése. A történelmi háttér megrajzolásával görcső alá vettem az 1614-es első unitárius vizitációs szabályzatot, és megpróbáltam kideríteni, hogy milyen forrásokra támaszkodva alkották meg azt.

A negyedik fejezetben arról értekeztem, hogy Bethlen Gábor fejedelem idején a szombatos üldözés ürügyén Keserői Dajka János református püspök engedélyt kapott, hogy az unitáriusok helyett ő keresse fel a szombatosokat, és áttérésre kényszerítse őket. A püspök ezt kihasználva az unitáriusok ellen is támadást intézett, és 1619-ben generális vizitációra indult Háromszékre. Abban az időben Háromszéken a reformátusok és unitáriusok egy sajátos szimbiózisban éltek egymással, nevezetesen amelyik gyülekezetben református volt a pap, ott unitárius az oskolamester és fordítva. A püspök ezt a keveredést akarta felszámolni, és a hagyomány szerint a vizitációja során alkalmazott erőszakos térítés következtében az unitáriusok elvesztették 62–70 egyházközségüket. Ennek a toposszá vált hagyománynak a kritikai elemzését végeztem el.

Az ötödik fejezetben történeti kontextusba helyezve röviden tárgyaltam az 1626-ban megalkotott unitárius *Disciplina Ecclesiasticát* és annak vizitációs háttérét.

A hatodik fejezetben az 1638-as dési komplanációnak a történeti háttérét vizsgáltam meg, amelynek következtében az unitárius egyház fokozatosan háttérbe szorult, cenzúrarendeletet léptettek életbe ellenük, és olyan megállapodást kényszerítettek rájuk (Jézus istenségét, imádását és segítségül hívását, valamint az Atya, Fiú és Szentlélek nevében való keresztelest), amelyek látszólag az egyháznak a korábbi hitelvei feladását és dogmatikai egységesülését vonta maga után. Az egyezséget követően az 1642-ben Beke Dániel püspök nevére kiállított vizitációs mandátumot is ebben a fejezetben ismertettem.

A hetedik fejezetben tárgyaltam azokat a dési komplanáció utáni sérelmeket, amelyeket az unitáriusok a mindenkori fejedelmekhez jogorvoslatért nyújtottak be. Többek közt elpanaszolták, hogy a háromszéki unitáriusok továbbra is a református püspök fennhatósága alá tartoznak, és a székelyföldi unitárius híveket erőszakkal akarják a maguk vallására téríteni, akik pedig nem engedelmeskednek, azokat börtönbe záratják.

A nyolcadik fejezetben rávilágítottam arra, hogy az Erdélyi Fejedelemség megszűnésével az unitárius egyház méltán remélhette, hogy a korábbi évtizedek szellemi, erkölcsi és anyagi hanyatlásával szemben a Habsburg Birodalomba való betagozódás következtében, épp a *Diploma Leopoldinum* biztosította jogoknál

fogva, elindulhat a konszolidálódás útján. A kezdeti megerősödési időszak után azonban, a recepta religio elvét formálisan fenntartva, csak megtúrt vallási státusba kerültek az unitáriusok.

A konszolidálódási folyamatnak azonban egyik fontos hozadéka az volt, hogy a háromszéki unitáriusok, több mint hetven év kényszerszünet után, 1692 novemberétől újból visszakerültek a saját püspökük joghatósága alá. Az akkori egyházfő, Almási Gergely Mihály azonnal püspöki vizitációra indult, és 1693 februárjában Háromszékre érkezve tíz nap alatt végigjárta mind a tíz megmaradt ottani ekléziát.

Ennek a körútnak az eredményeképpen született meg a dolgozat függelékében is közölt generális vizitációs jegyzőkönyv, amely az unitárius egyház történetében első alkalommal dokumentálja majdnem teljes keresztszövetében az akkori ekléziák elsősorban anyagi, helyenként pedig erkölcsi állapotát.

A kilencedik és tizedik fejezetben a jegyzőkönyv részadatainak a felhasználásával egy-egy esettanulmányt készítettem, ezzel is bizonyítva a dokumentum forrásértékének gazdagságát.

Az első esettanulmányban a jegyzőkönyv legkisebb számszerűsített információit, a lélekszámra vonatkozó vagy demográfiai adatait dolgoztam fel. Munkánk során ezeket az adatokat matematikai-statisztikai módszerekkel összevettük hasonló korabeli unitárius forrásokkal, hogy érzékeltetni lehessen a 17. század végétől a 18. század közepéig terjedő unitárius népmozgalmi tendenciákat. Azért is vállalkoztam ezeknek a jelentéktelennek és száraznak tűnő számadatoknak az elemzésére, mert hasonló jellegű feldolgozással nemcsak unitárius, de más felekezeti egyháztörténet-írásában sem igen találkoztam.

A második esettanulmány a tordai unitárius iskolában 1719-ben történt fegyelmi ügy kivizsgálásáról szól. Ekkor már javában zajlott a katolikus restauráció, megtörténtek a nagy templom- és iskolafoglalások, a szárazság meg pestis miatt ínség és pusztulás söpört végig mindenütt. Alig volt, akiket tanítsanak, azok viselkedése is bőven hagyott kívánnivalót maga után, és a kolozsvári unitárius kollégiumból kicsapott tanulók három tordai diáktársukat felbújtatták, hogy az egész iskolát szakítsák el a fenntartó gyülekezettől, valamint ne vegyék figyelembe előljáróiknak az iskolára vonatkozó rendelkezéseit. Ennek az ügynek a kivizsgálása kapcsán betekintést kaphatunk az egyházi főhatóság bíraskodási eljárásába, és képet alkothatunk arról is, hogy egy lokális fegyelmi esetet hogyan kellett hivatali úton felterjeszteni ahhoz, hogy elkerüljék a diverziókeltés és félretájékoztatás ódiáját.

IV. Új eredmények (tézisek)

1. Az unitárius püspöki vizitáció rendszerének tanulmányozása során olyan forrásokat sikerült felszínre hoznom, amelyek segítségével végérvényesen elosz-lathatják azokat a szakirodalomban többször is megfogalmazott tévedéseket, mi-szerint az unitárius egyházban tulajdonképpen nem is volt szokásban és egyálta-lán nem gyakorolták a püspöki vizitációt, vagy ha az unitárius egyházban volt is vizitáció, azt 1750 előttről nem lehet dokumentálni. Ezzel szemben adatok van-nak arról, hogy Toroczkai Máté püspök már 1614-ben vizitált. A legrégebbi vizi-tációs jegyzőkönyvek pedig a 17. század közepéről datálódhatnak, és ezekben szór-ványosan ugyan, de 1620-ból származó vizitációs feljegyzések is vannak.

2. A Toroczkai Máté idejében, 1614-ben megalkotott püspöki vizitációs sza-bályzatról kiderítettem, hogy magyar nyelvterületen ez az egyik legrégebbi. Ko-rábban senki nem foglalkozott ennek a szabályzatnak a keletkezéstörténetével, így értelemszerűen senki sem tette fel azt a kérdést, hogy az unitáriusok milyen körülmények között és milyen források alapján állították azt össze. Ma már köz-tudott, hogy Bethlen Gábor fejedelemségének első országgyűlésén, amely 1614. februárja és márciusa között zajlott Medgyesen, a püspöki és az esperesi vizitáci-óra vonatkozó fontos vallásügyi határozatot is alkottak, miszerint a püspökök és az esperesek saját felekezetüket szabadon látogathatják. Ez az országgyűlési ha-tározat teremtett jogalapot arra, hogy Toroczkai vizitálni mehessen, de a törvé-nyi háttér mellett az unitáriusoknak össze kellett állítaniuk egy szabályzatot is, ami alapján a püspök elvégezhetette a látogatást. A szabályzat elemzése során sike-rült megállapítanom, hogy annak elkészítésekor az unitáriusok a 16. századi re-formátus teológus, Wilhelm Zepper *De politia ecclesiastica...* című művét hasz-nálták fel. Zepper erdélyi recepciója még nincs alaposan feltárva, de egy majdani kutatónak ezáltal is muníciót biztosít kutatásom munkája teljesebbé tételéhez.

3. Az unitárius egyháztörténet-írásban Szentábrahámi Mihálytól, azaz a 18. századtól kezdve Kénosi–Uzonin, Körmöczi Jánoson, Székely Sándoron, Kanya-ró Ferencen és másokon keresztül egészen Erdő Jánosig, vagyis az 1990-es éve-kig toposzként tért vissza az a megállapítás, hogy Keserői Dajka János reformá-tus püspök 1619-es vizitációja során Háromszéken több mint 62–70 unitárius eklézsiát, azaz szinte a teljes Háromszéket református hitre térítette. Mindenek-előtt arra voltam kíváncsi milyen hagyományra vezethető vissza, hogy a protes-táns Háromszék unitárius volt. Kutatásaink során Szentábrahámi Mihály kézira-tos egyháztörténetről szóló munkájában találtunk rá arra a részre, amelyben idézi Enyedi György püspök egyik 1595-ben elmondott prédikációját, miszerint 62-nél is több unitárius gyülekezet volt Háromszéken.

4. Ennek a kérdésnek a tisztázása után azt vizsgáltam meg, hogy a 17. század elején valójában hány unitárius gyülekezet lehetett Háromszékem. Egy 1630-ban, a Keserői püspök vizitációjának körülményeit kivizsgáló tanúvallatási jegyzőkönyv elemzése alapján kimutattam, hogy az adott korban a 70–71 háromszéki protestáns gyülekezetből 14-ről lehetett azt állítani, hogy volt vagy van unitárius múltja. Tehát végérvényesen le kell számolnunk azzal a toposszal, hogy egész Háromszék unitárius lett volna, és hogy a hírhedt Keserői Dajka János püspök térítette az ottani gyülekezeteket református hitre. Keserői azt mindenképpen elérte, hogy a háromszéki unitáriusok az Erdélyi Fejedelemség megszűnéséig a mindenkori református szuperintendensek joghatósága alá tartozzanak.

5. Az 1638-as *dési komplanációt* követően az unitáriusok több alkalommal is tiltakozó panaszlevelet, azaz gravaminát terjesztettek fel a mindenkori fejedelmekhez. Érdeemes megjegyeznünk, hogy a gravaminákban mindig visszatértek azokra a korábbi sérelmekre, amelyeket a fejedelmek nem orvosoltak. Az ismétlések rendjén azonban egy-egy sérelmet újabb információval láttak el, és ha időközben az adott kérdésben más jogtalanságra is fény derült, azt is beleszőtték a felterjesztésbe. Eddigi kutatásaim alapján az utolsó és legteljesebb ilyen gravaminát 1659 elején juttatták el az újonnan megválasztott Barcsay Ákos fejedelemnek. A panaszlevélből kiderül, hogy az unitáriusok folyamatosan sérelmezték, hogy a háromszéki unitáriusok felett saját püspökük még mindig nem gyakorolhatja hivatali kötelességét, nem látogathatja meg őket. A reformátusok túlkapásait is sérelmezték, nevezetesen, hogy elvették Hídvégen az unitáriusoktól a templomot, hogy református hitre próbálták téríteni a bölöni unitáriusokat, hogy megtorlasként Görgény és Fogaras várába zárták a bölöni, a kissolymosi és a szenterzsébeti unitáriusokat.

6. Az 1659-es garavaminában egy, az unitárius úrvacsorát tárgyaló, kinyomatott traktátusról is szó van. Elképzelhető, hogy a Valentinus Radecius *Formula administrandi Coenam Dominicam...* című, 1638-ban megjelentetett kötetre hivatkoznak. Ha igen, akkor a kiadás dátumát sikerült leszűkíteni 1638. május 23. és július 1-je közé.

7. Az Erdélyi Fejedelemség megszűnése után az unitáriusok egyik legfontosabb törekvése az volt, hogy a háromszéki eklézsiáik visszakерüljenek a saját püspökük joghatósága alá. Kutatásaim során kiderült, hogy az unitáriusok a Guberniumhoz és a református egyházhoz, azaz világi és az egyházi elöljárókhoz is felterjesztették kérésüket. Míg a világi hatalom, amely tagjainak egy része, abban az időben egyben a református egyház világi elöljárói is voltak, szinte magától értetődően visszahelyezte Háromszéket az unitárius püspök joghatósága alá, addig a református püspök hallani sem akart erről, és tiltakozott az ellen is, hogy

az unitáriusok nyomdát alapíthassanak. Ebben a folyamatban tetten érhető a világi hatalomnak az egyházzal szembeni szupremáciáját, nevezetesen, hogy a református egyházi érdekvédelem nem tudta felülmúlni a világi hatalmi elit észszerű és méltányos döntését, amit a foucault-i pásztori és világi hatalom szétválásának a csirajaként is értelmezhetünk.

8. Almási Gergely Mihálynak az 1692 és 1725 között készült 170 oldal tartalmú kéziratos egyházlátogatási jegyzőkönyve felöleli az akkori összes unitárius eklézsiát. Kelemen Lajos 1922-ben erről a protokollumról írta: „*Rendkívül becses kötet, mely jobb időkben [Trianonra utalva] sok nézőpontból teljes szövegében kiadást érdemelne.*” Közel száz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy e jegyzőkönyv a dolgozat függelékeként, átírva, hozzáférhető legyen mindenki számára.

9. Egy, a vizitáció menetét szabályozó rendeletet ebbe a jegyzőkönyvbe is bemásoltak, és az elemzés során sikerült megállapítanom, hogy ez az 1614-es vizitációs szabályrendelet kisebb nagyobb eltérésekkel való megismétlése. Az összehasonlítás során pedig kirajzolódik az unitárius egyházlátogatás jogfejlődése.

10. Az unitárius népmozgalmi adatokat még senki sem dolgozta fel. Ezért az 1692-es vizitációs jegyzőkönyvekben található lélekszám-feljegyzéseket összehasonlítottuk a levéltárban található hasonló, de későbbi időkből való (1726-os, 1731–1734 közötti, valamint az 1766-os) unitárius népesedési adatokkal, valamint az 1763-as katolikus, 1766-os református és ortodox, ugyanakkor az 1767-es görögkatolikus lélekszámadatokkal is. Így a felekezeti mellett az etnikai arányokat is ki tudtuk mutatni. Eszerint a 18. század második felében az összehasonlításban szereplő 200 településből 38, azaz 19%-a volt tisztán magyar, ezen belül csak 17 helység, 8,5% volt homogén unitárius. Huszonöt olyan falu volt, amelyikben a magyarságot az unitáriusok képviselték. Ezzel párhuzamosan 44 olyan település volt, amelyikben a magyarság kisebbségben volt.

11. A tordai unitárius iskolában 1719-ben kivizsgált fegyelmi ügy kapcsán ezen intézmény történetének megismerését újabb adatokkal gazdagítottam.